



İlk Devir İslâm Dünyasında Akıl Yürütmelerin Mantık Açısından Değerlendirilmesi

Hüseyin ÇALDAK*

Özet: İslam dünyasında kullanılan birçok akıl yürütme çeşidi vardır. Bunların birçoğu zamanla mantığın İslam dünyasına girmesinden sonra değişikliklere uğramıştır. Bu çalışmada mantığın İslam dünyasına girmeden önce, ilk devirlerde kullanılan sistematik olmayan akıl yürütme yöntemleri incelendi. Mantık açısından bunların değerlendirmesini yaptıktan sonra, mantikî çıkarım metotların hangileriyle benzerlik gösterdiklerini tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İslam Dünyası, Mantık, Akıl Yürütme

Evaluation of Reasoning in the Logic Perspective in First Period of Islamic World

Abstract: There are a lot of the methods of reasoning used in Islamic World. After that the logic has included into the Islamic World has changed these forms. At this study, it had been examined the non systematic reasoning before the period of using of the logic into Islamic World. It had evaluated these methods from aspect of the logical.

Keywords: Islamic World, logic, reasoning

Giriş

Düşünce tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir ve mantıklı düşünmenin tarihi insanla başlar. Zira düşüncenin sadece insana ait bir özellik olduğu ve onun en ayırt edici vasfının düşünce olduğu da bilinen bir gerçektir. Bunun için mutlaka sistematik olmamakla birlikte insanoğlunun bulunduğu bütün dönemlerde bir düşünme tarzından bahsetmek mümkündür.

İnsanlığın ilk devirlerinde bile, düşünce tarzlarının kendi içinde bir muhakeme/mantık ve sistem dâhilinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü bugünkü seviyesine ulaşan düşünce şekilleri, zamanla belli devrelerden geçtikten sonra gelmiştir. Aniden ortaya çıkmış bir tarzda olmamıştır. Birçok iniş ve çıkışlar sonucunda bu hale gelen düşünce, gelecekte de daha farklı bir seviyeye ulaşacağı muhakkaktır.

Bununla birlikte sistematik şekilde ortaya çıkan düşüncenin kırk elli bin yıllık bir tarihe sahip olduğu söylenmektedir. Bu düşünce sistemi içerisinde sistematik halde olmayan mantık da bulunmaktadır. Çünkü her insanın

* Dr. ,Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı-Sivas

düşünce esnasında bir mantığı vardır.

Her düşünce halinde ise mutlaka herhangi bir konuda sonuca ulaşmak gibi bir gaye vardır. İnsan hayatının idamesi ve tarih boyunca ihtiyaçlarını karşılaması gayesiyle meydana gelen düşünce şekilleri elbette bir sonuca ulaşmayı gerektirmektedir. Her zaman başarılı olunmaması, bu gayeyi ortadan kaldırmaz. İşte en kaba şekliyle buna bir tür “çıkarım” demek mümkündür.

Zihin, düşüncenin ve onun ürünlerinin gerçekte uygunluğunu ve çatışmasını fark edip kavradıktan çok sonraları mantığın ve ilim anlayışının hareket noktalarından başlıcası olarak gösterilebilecek biçimde, kendi kendisini araştırma konusu edinmiştir. Böylece de bir mantık ilmi, söz konusu olmuştur. Ama şu unutulmamalıdır ki, mantıklı bir izah gereği, ancak zihnin kendi kendini araştırma konusu yapmasından sonra mümkün olabilmıştır. (Atademir, 1974: 8)

Aristoteles tarafından sistematik hale getirilen Mantık ilmi, gayesi itibarıyla doğru bilgiye ulaşmanın yollarını vermektedir. Yani düşüncede takip edilecek yolun doğruluğu, çıkacak sonucun doğruluğuyla paraleldir. Onun için İslam mantıkçıları mantığı, “düşüncede, kendisine riayet edildiğinde zihni hatadan koruyan bir âlet ilmidir” (Kazvinî, h.1290: 3; Ayrıca bkz. Sedat, 1303: 12; Bingöl, 1993: 17; Neşşar, 1996: 110; Haydar, 1309: 29) diye tanımlamaktadırlar.

Düşüncenin, insanla birlikte var olup, sürüp giden bir husus olduğunu belirtmiştik. Düşünce ile birlikte de hangi biçimde olursa olsun dilin, başka bir deyişle düşünülenin ifade edilmesi söz konusudur. İşte düşünülen ile ifade edilenin birbiriyle kesin ve sıkı ilişkisi, mantığın kuvve halinde ortaya çıkması gereğini belirler. (Taylan, 1996: 10)

Düşünce esnasında “sonuca ulaşma” metotlarının sistematik bir hale getirilmesi, insanlık tarihine nispetle yakın gelecek zamanlarda ortaya çıkmıştır. Mantık ilminin sistematik olarak ortaya çıkmasından önce de gerek İslâm dünyasında, gerek diğer düşünce tarihlerinde (mantıkî)/muhakemeye dayalı metotlar kullanılmıştır. Biz ise araştırma konumuzu daha çok, ilk devir İslam dünyasında kullanılan “Akıl yürütmelerin” çerçevesinde ele alacağız. “İslam Dünyasında Kullanılan Metotlar” adıyla başka bir çalışmada mantık öncesi kullanılan yöntemleri de incelediğimiz için, bu çalışmamızda daha çok sistematik olmayan yöntemleri işledik.

Genel Metotlar

Antropologlar, olay ve tecrübelerden yararlanarak bilimsel bir temele dayalı olarak, tekamül etmiş olan insan bilgisinin çeşitli dallarında geliştirilen “araştırma yöntemleri”nin, son yüzyılların bir ürünü olduğu konusunda hemen hemen ittifak etmişlerdir. Bu, eski çağların, “araştırma yöntemleri”nden tamamen yoksun olduğu anlamına gelmez. Çünkü insan, düşüncesini ve hareketini belli bir yönteme dayandırmadan sürdüremez ve çeşitli akıl yürütmelerde (istidlal) bulunamaz. (Neşşar, 1999: 33)

Düşünce tarihinde, düşünmenin sistematik hale gelmesi genel olarak, Yunan dönemine ait olduğu kabul edilmektedir. Çünkü felsefe ilk kez eski Yunan’da ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu dönemin oluşmasına etki eden, özellikle Mısır, Mezopotamya, Fenike, İran, Hint ve Çin gibi düşünce ve kültür çevrelerinin birikimiyle hazırlık safhası oluşturduğunu da unutmamak gerekir. (Emiroğlu, 1999: 43)

Varlığın görünen özelliklerini, bilimsel ve felsefi bir yoruma tabi tutan eski Yunan düşüncesinin, tarihî gelişimini izlediği, tüm inceliklerine tabi, birtakım yöntemlere sahip olduğu muhakkaktır.

Düşüncenin beşiği olan Yunan döneminde “mantıkî çıkarım” anlamında kullanılan metot, akılcı ve kıyasa dayalı metottur. Yunan’dan önce de bazı doğu milletlerinde kullanılan metotlar mevcuttu. Çünkü metot sorunu sadece belli bir nesle yahut belli kişilere özgü değildir. Hatta her kişinin yaşamını ona uygun biçimde sürdürdüğü bir metodu vardır. (Neşşar, 1999: 34)

Genel olarak herkesin kullandığı diyebileceğimiz bu yöntemleri A. Sami en-Neşşar şöyle özetlemektedir: Bu yöntemlerden biri, “kendiliğinden metodu”dur. (Tilkâî / La methode spontanee): Çoğu insan bu yöntemi günlük işlerinde kullanmaktadır. Belli bir plan ve programa ihtiyaç duymadan, salt içinde buldukları şartlara göre çalışır ve çalışmalarının sonuçlarını elde eder; yani fiilden önce “aklî tecrübe” diye bir şeye sahip değiller. Bu yöntem, önceden düşünülmeyen, şuurda ve müdrikedeyken yer almayan bir yöntemdir. Bu yolla doğru sonuçlar elde etmek mümkün olur.

Bir diğeri ise, “anlama ve düşünme metodudur” (La methode reflexive): İnsanlar kendiliğinden olan tecrübe metodundan, anlama ve düşünme metoduna geçer. Bu iki yöntem arasında, insan düşüncesinin izleyeceği yolu düşünmek için belli bir süreye ihtiyaç duyar. Geçen bu süre içerisinde insan, düşündüğü şeyleri ayırıştırır, tahlil eder, parçalara ayırır ve sonuca ulaşır.

İnsan, düşünerek genel birtakım kuralları elde eder. Bunları düşünme esnasında kullanabilir. Bunlar vasıtasıyla kendini düşünebileceği hatalardan koruyabilir ve böylece gerçeğe ulaşabilir. Daha doğrusu, anlama (idrak etme) yöntemi, doğrudan düşünme yöntemi ile mantıkî olan doğruyu ortaya

çıkarma girişiminde bulunduğu, yani zihnî faaliyet esnasında meydana gelir. Bu, şuura ve derin bir anlayışa dayalı olan bir yöntem; ya da herhangi bir şeyi araştırmaya başlamadan önce, insanın sahip olduğu birtakım prensip, kural ve düzenlemelerin toplamıdır. Öyle ise bu yöntem, herhangi bir ilim dalında veya insan bilgisinin herhangi bir sahasında gerçeği araştırma yoludur. (Neşşar, 1999: 34)

Fert olarak bir insanın düşünce esnasında zihnen takip ettiği bir metodun varlığı açıktır. Bunun gibi toplumların düşüncelerinde de sistematik hale getirilmiş çıkarım metotları mevcuttur. Doğru bilgiye ulaşma yönünde kullanılan yöntemleri genel olarak şu dört başlık altında toplamak mümkündür:

- 1- Tümevarım Metodu
- 2- İstinbatî /İstintacî Metot
- 3- İstirdadî/Tekvinî Metot
- 4- Diyalektik metot (Neşşar, 1984: 348)

Genel olarak kullanılan bu çıkarım metotlarından kısaca bahsedecek olursak;

Tümevarım, zihnin tikelden tümele doğru yaptığı bir akıl yürütme işlemidir. Bir tümelin tikelinin araştırılmasıyla, tümel bir hüküm üzerine istidlaldir. (Sedat, 1303: 98)

Tümevarım, “tikel şeyleri teker teker inceleyerek onları içine alan tümel bir hükme varma” veya “parçalara dayanarak parçaları içine alan bir hükme ulaşmak ve o bütün hakkında hüküm vermekten ibarettir.” (Gazâlî, 1413: 51; Ayrıca bkz. Gazâlî, 1994: 112; Gazâlî, 1989: 91-93)

Tümevarım, olaylardan kanunlara, tikelden tümele geçişi tamamıyla gösterecek aklî bir işlemdir. Tümevarımda tikelin, bir sebebiyeti (illiyet) mutlaka içermesi gerekir. Bundan dolayı tikeldeki sebebi (illeti) araştırmak, tümevarım metodunun başlıca işlemidir. (Hakkı, 1329: 31)

“Aristoteles tümevarımı tanımlara, bilimsel öncüllere ya da diğer genel ifadelerle yönelik bir süreç olarak kabul etmekte ve bu sürecin tek bir yöntemle gerçekleşmek yerine, çeşitli biçimlerde gerçekleşebileceğini düşünmektedir. Buna uygun olarak tümevarımın hareket noktaları oldukları söylenen bu tikeller arasında büyük bir değişkenlik söz konusudur.” (Knuuttila, 1999: 132)

Bu metotların detaylarına girişmeyeceğiz çünkü asıl konumuz İslam

dünyasındaki yöntemlerdir. Buradaki amacımız sadece genel metotları kısaca tanıtmaktan ibarettir.

İstinbat metodu ise, birtakım öncüller sebebiyle, sonuca ulaşmak için yapılan akıl yürütme işlemidir. Mantıktaki analogi, tümdengelim ve usûl ilimlerdeki fikhî kıyas ve bir çok çıkarım metodun bu isim altında değerlendirileceğini söyleyebiliriz.

Tekvini metoda gelince bu, biyografi bilginleri tarafından, tarihi araştırmalarda kullanılan inceleme yöntemidir. Bu yöntemde, birçok tabakat bilginlerinin yaptığı tarihi araştırma metodolojisi çalışmaları gibi, tarihi hadiseleri analiz etme ve birleştirme, tarihi vesikaları inceleme, birbiriyle mukayese etme, kısımlara ayırma ve sınıflandırma suretiyle yapılan işlemler gerçekleştirilir.

Bu yöntem, Müslüman bilginler tarafından, hadislerin incelenmesi ve rivayet yollarını konu alan “müstalahü'l-hadis” adıyla kullanılmıştır ki bu da Hadis Tarihi Araştırmaları metodudur. Ancak bu metot sistematik olarak kullanıldığı için burada ele almayacağız. Sadece nasıl kullanıldığını kısaca vermekle yetineceğiz. Müslüman bilginler bu metotla, dahili ve harici metinleri inceleyip kritize ederek tarih metodolojisi bilginlerinin ulaştığı tüm bilgilere ulaşmış oluyorlar. Bu metot İslam dünyasında, sahîh ilmî araştırma yoluyla devam ede gelmiştir. (Neşşar, 1984: 349)

Mantıkta kullanılan *diyalektik (cedel)* oldukça gelişmiş bir yöntemdir. Öncülleri meşhurat veya müsellemtan meydana gelen bir delildir. Bu metot karşıdakini ilzam etmek ve burhanı anlamaktan aciz olanları ikna etmek için kullanılır. Bazen yakîn ifade eden öncüllerden de meydana gelir. (Curcânî, trhsz: 189)

Diyalektik metodu daha çok mantıktaki kıyasın uygulama alanlarından biridir. Bu metot da sistematik olarak ilk defa Aristoteles tarafından Organon'un Topikler adlı kitabında ele alınmıştır. İnsanlar arasında en çok kullanılan metot diyalektiktir denebilir. Zira diyalektikte önemli olan karşı tarafı ilzam etmektir. Burada bilimsellikten ziyade tartışma sanatı ön plandadır. Öncüllerin mutlak doğruluğu değil, karşı tarafın kabul etmesi esas alınır.

İslam dünyasına Aristo diyalektiği ile giren ve cedel ismini alan bu tartışma ilmi, Kur'an-ı Kerim'in tartışma metoduna tam anlamıyla uygun olmadığından, Müslüman bilginler tarafından Kur'an ve Sünnet ışığında geliştirilerek “münazara” adını almış oldu. Ancak cedel ilmi tamamen terk

edilmemiş, gevşek anlamıyla da olsa, fıkıh ve başka ilimlerde cereyan eden ilmî tartışmalarda kullanılmaya devam etmiştir. (Emiroğlu, 2001)

Diyalektik metodu, İslam dünyasına girdikten sonra daha geniş anlamda ve genelde münazara adıyla kullanıldığından dolayı, konumuz dışı olduğu için cedel ile münazaranın ilişkisine, farklarına ve kullanılma biçimlerine girmiyoruz.

Diyalektikte kullanılan meşhurat türünden olan önermeler konunun güzelliğinden ve rahatlıkla kabul edildiğinden dolayı insanların benimsedikleri popüler anlayış ve yargılardır. Meşhur önermeler, zamana, mekana, ülkeye, meslek gruplarına ve çevreye göre değişebilir. Her toplumun inanç, adet ve terbiye anlayışına göre meşhuratı vardır. Yine her sanat ehlinin de sanatlarına göre bir takım meşhuratı vardır. Bunlar genelde, halk arasında, hatta okuma yazması olmayanlar arasında bile geçerliliği olan, iyice bilinen düşünceler veya öncüllerdir.

Müsellemat ise, bir tartışmada karşı ya da her iki tarafça kabul edilerek alınan önermeler olup, taraflardan her birinin, diğerine galip gelmek için, ister doğru, ister yanlış olsun, kendisine dayandığı önermelerdir. (Emiroğlu, 1999: 245)

Bu metot, günümüzde fakültelerde ve enstitülerde yapılan büyük ilmî toplantı ve akademik bazda yapılan sempozyumlardakilere çok benzemektedir. (Neşşar, 1984: 349)

Diyalektik metodunun gayesini şu şekilde özetleyebiliriz: Ortaya atılan deliller veya fikirler üzerinde rahatça konuşma ve cevap verme yollarını bulma, tartışma esnasında çelişkiye düşmeme yollarını gösterme, zihni eksersiz ile felsefe yapmayı öğretme, hasmı susturma yollarını gösterme, hasmı kendi delilleriyle ikna etme. (Geniş bilgi için bkz. Emiroğlu, 2001)

Her yerde ve bir çok insan tarafından bilerek yada bilmeyerek kullanılan bu metodun çokça faydası ve yöntemi kullanırken bir çok kuralı vardır. Kurallarına uygun yapıldığında faydasının mutlaka olduğu bir gerçektir.

Münazara ile diyalektik arasında bir fark görmeyen Gazâlî'ye göre bu yöntemin faydaları şu şekilde özetlenebilir:

1. Hakikat bilgisine burhan ile ulaşmaktan aciz olan ve meşhuratın tek gerçek olduğunu zanneden taklitçi kişileri ikna ve ilzam etmek.
2. Avamdan daha fazla ilme sahip olduğu için vaazlarla ikna olmayan, burhana ulaşmaya da seviyesi yetmeyen fakat gerçeği öğrenmek isteyen kişiye hakkı öğretmek.
3. Bir çok ilimdeki yeni başlayan öğrencilerin burhanla ilgili ilke ve

öncülleri öğrenmeleri mümkün değildir. Bu gibi kişilerin burhan kabilinde bilgileri öğrenme seviyesine gelene kadar, cedelî delillerle gönülleri kazanılır.

4. Bu metot sonunda, her iki taraf arasında savunulan çelişikler ortaya çıkmış olur. Çelişik noktaları açıklığa kavuşunca, bunun üzerinde düşünülüp konunun gerçek yönü ortaya konabilir. (Gazâlî, 1331: 58-59)

Münazaraya girişen kişinin maksadı sadece gerçekliğin ortaya çıkması için gayret etmektir. Gerçeklik ister kendi elinde isterse hasmın elinde ortaya çıksın fark etmez. Hatta eski makbul kişiler özellikle karşı tarafın haklı olmasını isterlerdi, ta ki nefisleri ondan bir pay çıkarmasın. Münazaradaki kişiler konu dışı gereksiz konulardan da kaçınmalı, çünkü bu faydasız bir tartışmaya dönüşür. (Cevdet Paşa, 1303: 3) Münazara konusunu müstakil olarak işleyen Cüveynî münazaranın adabı ve münazara esnasında başvurulacak yolları geniş bir biçimde ele almıştır. (Cüveynî, 1999: 318 vd.)

Mantıktaki diyalektik metodu ile İslam dünyasında kullanılan biçimi olan münazara arasında gaye itibarıyla bazı farklılıklar mevcuttur. Diyalektikte mutlak galibiyet aranırken münazara'da hakikatin ortaya çıkması temel fark olarak görünmektedir.

Ana hatlarıyla kullanılan genel metotlar üzerinde kısaca durduktan sonra, ilk devir İslam düşüncesinde kullanılan akıl yürütme biçimlerine geçeceğiz. Şüphesiz şimdiye kadar bahsettiğimiz yöntemlerin birçoğu İslam dünyasında da kullanılmaktaydı. Ancak İslam düşüncesinin ortaya çıkmasıyla birlikte başlayan düşünce tarzlarının farklılığı bu yöntemlerin değişik şekillerde kullanılma özelliğini taşımaktadır. Bu düşünce sisteminin ortaya çıkmasının tarihi seyrini kısaca özetleyip, sistematik olarak İslam dünyasındaki kelim, fıkıh, hadis vb. ilimlerin ortaya çıkması esnasında kullanılan akıl yürütmelerin mantık açısından değerlendirmesini yapacağız.

İslâm Dünyasında Kullanılan Metotlar

Her milletin, kültür, inanç ve adetlerine göre geliştirip kullandıkları çıkarım yöntemleri olduğu gibi, İslâm kültürünün de kendine mahsus çıkarım yöntemleri mevcuttur. Bu yöntemlerin bazıları milletlerin kendi kültürüne özgü olduğu gibi bazıları da başka kültürlerden geçip aynen kullanılan veya değişikliklere uğrayıp devam eden yöntemlerdir.

Müslümanlar; sözlü kültürden yazılı kültüre, rivayet geleneğinden dirayet sistemine, mahallî düşünceden evrensel düşünceye geçişle birlikte, varlık alemini, dini anlamak ve yorumlamak için, çeşitli yöntem ve usûller geliştirilmişlerdir. Çeşitlilik gösterse de ortak bir zemin üzerinde oluşan bu

yöntemler, İslâmî ilim ve kültür mirasının temel dayanakları ve hareket noktalarıdır. (Görmez, 1997:130)

Mantık, İslâm kültür dünyasına girmeden önce, araştırmacıların kullandıkları yöntemleri, genel çerçevede değerlendirmek istersek şunları söyleyebiliriz:

Hız. Peygamber döneminde meydana gelen problemler, getirilen yeni değerler doğrultusunda çözümlenmekteydi. Hız. Peygamberin ölümünden sonra özellikle sahabeler, nassların geliş gerekçeleriyle ilgili olarak gerekli bilgiye sahip ve kelimelerin anlamlarını bilme konusunda yeterli olduklarından, dinî hükümlerin tafsili delillerden çıkarılma konusunda yazılı kurallara muhtaç olmamışlardır. Fakat sonraki dönemlerde, dinî hükümleri istinbat alanında, birtakım yazılı kurallara ihtiyaç duyulduğundan yeni ilim dalları meydana getirilmiştir. (Koca, 1996: 25)

Müslümanların problemlerini çözmede, İslâm'ın temel kaynağı Kur'an ile Hız. Peygamberin söz, tavır ve yaşantısından ibaret olan sünnet, kullanılan esas yoldur. Fakat Kur'an'da ve Hız. Peygamber'in uygulamasında, açıkça bulunmayan birtakım meseleler ortaya çıktığında, belli görüşler benimsenirdi. Bunun da "re'y"e, yani bizzat "sağlam düşünülmüş görüş"e dayandığı söylenir; fakat bu, uygulama alanında ferdi akıl yürütme (kıyas) ile aynıdır. Bunlar, herhangi bir konudaki görüşün uygulanması ve bu uygulamayı sınırlandırılması (içtihadu'r-re'y) yöntemleriyle gerçekleştirilirdi. Başlangıçta da hemen hemen aklı delilin her çeşidi bu isimle (içtihadu'r-re'y) adlandırılırdı. Hukukî meselelerde 'akıl yürütme'yi kullanma, ciddi muhalefetle karşılaştı ve bu durum, Hız. Peygamber'in başka bir görüş ve icraatının olduğunu göstermek maksadıyla rivayet toplama faaliyetine dönüştü. Bu rivayetler, hadis diye adlandırıldı. Daha sonra akıl yürütme usûlünün temsilcileri, ashabu'r-rey (ehlu'r-rey), karşı grup ise ashabu'l-hadis (ehlu'l-hadis/ehlu's-Sünne) olarak tanınmaya başladı. (Watt, 2001: 224)

İslâm toplumunun bizzat Hız. Peygamberden aldığı "vahy" ve "sünnet" bilgisi, 'nazarî' bir bilgi olmayıp, doğrudan doğruya 'amelî', yani hayatın kendisi olan bir bilgi idi. İşte bu bilgiyi esaslarıyla irtibatlı olarak kavrama ve bunu daha sonra gelen nesillere aktarma problemine cevap olarak fıkıh usûlü, zamanla şekillenerek ortaya çıktı. Fıkıh usûlünün üç temel konusu; kitap, sünnet ve icmadır. Kıyas ve içtihad ise, esas itibarıyla bu üçünün bilgilerine sahip olanların, bilinenden hareketle bilinmeyenin hükmünü tespit etme gayretini ifade etmektedir. (Görgün, 2001: 451)

Başta mantık olmak üzere, Yunan bilim ve felsefesinin Arapça'ya intikalinden kısa bir süre önce, çeşitli dinî, ictimâî ve siyasî nedenlerle, düşüncesini dinden (İslâm) alan nahiv; fıkıh ve kelam gibi bilimler oluştu.

Kelam, dinin nazarî; fıkıh ise amelî yönüne ilişkin ortaya çıkan meselelerle ilgilenmeye başladı. (Durusoy, 2000: 304)

Kısaca “ehl-i re’y ve ehl-i hadis” temayülleriyle birlikte bu ikisini birleştiren İmam Şafii etkisiyle “ehl-i kıyas” diye ifade edilen temayül ortaya çıktı.

İlk dönemin bu ilmi sistematîğin gelişimine mantık açısından bakacak olursak; İslam toplumunda temel dayanak olarak kabul edilen Kur’an ve sünnetin, Peygamber dönemi sonrası için birer değişmez öncül olarak görüldüğü düşünülebilir. Çünkü daha sonra ortaya çıkan icma, kıyas, istihsan vb. akıl yürütmelerde bu ikisine binaen çıkarım yapılmaktaydı. Peygamber zamanındaki problemler, Peygamberde çözüm bulurken, bundan sonraki dönemlerde Kur’an ve Sünnet baz alınarak belli kaideler çerçevesinde akıl yürütmeler neticesinde problemler çözümlenmekteydi.

Şafii’nin, hukukta bir usûl olan kıyas nazariyesine göre, akıl yürütmenin sadece belli çeşitleri kabule şayandır. Bu onun, fıkıh usûlü metodolojisi idi. Metodolojisinin temeli; kitap, sünnet, icma ve kıyastır. Gerçi bu, müsaade edilen yeğane akıl yürütme şekli, kıyas yoluyla akıl yürütme olduğu manasına geliyordu. Bu metodoloji, geniş ölçüde kabul gördü ve bir değişikliklikle fıkıh usûlünün nazariyesi oldu. İmam Şafii için “icma” bütün ümmetin icması olduğu halde, klasik nazariye için, alimlerin icması idi. Fıkıh usûlü hakkındaki bu tartışma, İslâm düşüncesinin gelecekteki bütün seyrine etki etti. Çünkü fıkıh, İslâm dünyasında ilmî disiplin olarak merkezi bir konumdaydı. Vakitlerini Yunan ilmi kavramları üzerinde harcayan Mutezile kelamcıları bile, fıkıh sahasında tahsil görmüşlerdir. Böylece hukuktaki “sistematik” akıl yürütme, kelam ve diğer sahalardaki akıl yürütme için zemin hazırladı. (Watt, 2001: 226)

Daha sonraki dönemlerde, belli noktalardan tenkit edilen, çok farklı fırkalara ayrılan din mensupları, eleştirilerin etkisiyle, kendi meşru akıl yürütme usûllerini daha sistematik bir hale koymaya teşebbüs ettiler.

İbn Haldun, bu yöntemlerin ve kıyasın oluşum safhası hakkında şu bilgileri vermektedir: “Hz. Peygamber zamanında şer’î hükümler vahiy ile O’na bildirildiğinden dolayı doğrudan kendisinden alınmaktaydı. Bu ilk dönemden sonra sözlü hitap sona erdi ve artık Kur’an mütevatir olarak nakledilip korundu. Sahabeler, sahih bir rivayetle bize ulaşmış olan ve Hz. Peygamber’den gelmiş olduğuna zann-ı galip ile hükmedilen sözlü ve fiili sünnetlerin gerektirdiklerine uymanın zorunluluğunu icma ile kabul etmişlerdir. Kur’an’ın ve sünnetin delil olarak kullanıldığı sahabe döneminde, bu ikisinden (Kur’an ve hadis) icmâ denilen üçüncü bir şer’î delil doğmuş oldu. Ancak zorunluluklarla sahabe ve selefler, çözümünü bildirilmemiş hadise ve vakıaları kıyas ve mukayese yoluyla nass ile sabit

olan hadiselerle ilhak ettiler. Çünkü Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan pek çok meselenin, şer'î nasslarda hükmü yoktu. Bundan dolayı sahabe, onları nasslarda hükmü bulunan benzer meselelere kıyaslıyor ve onların hükümlerine tabi kılıyordu. Bunlardan sonrakiler (Sahabe ve Tabiin) hadiseleri bu şekilde hallettiler. Böylece onların bu ittifakıyla dördüncü dinî delil olan kıyas teşekkül etmiş oldu.” (İbn Haldun, trhsz: 399)

Yukarıda özetlediğimiz İslam düşüncesinin bu teşekkül devrindeki gelişmeleri nazara alacak olursak, bu dönemlerde kullanılan ve sistematik olmayan akıl yürütme (çıkartım) çeşitlerini başlıklar halinde şu şekilde ifade edebiliriz:

İdrake/Yorumlamaya dayalı metot: İslâm dininin gelmesiyle birlikte, problemlerin çözümlenmesi konusu da birinci derecede önem kazanmıştır. Bu problem çözme ya doğrudan Kur'an tarafından ya da açıklanmaya ve anlaşılmaya muhtaç konuların Hz. Peygambere tevdiî şeklinde olmaktadır. Hz. Peygambere götürülen konular, beşerî idrak ile hâs, âm, mücmel, müteşabih, mübalağa, teşbih, mecaz gibi gruplandırmalara tabi tutularak açıklanıyordu. Böylece dinî düşüncede aklîleşme/akıl yürütme sürecinin ilk aşamasına girilmiş olunuyordu. (Çelebi, 2002: 65)

Dinin anlaşılmaya muhtaç yönlerinin, belli kurallar dahilinde akıl ve idrak ile anlaşılması için yapılan bu işlem, İslam düşünce dünyasında mantık/muhakeme açısından sistematik olmayan ilk akıl yürütme metodu kabul edilebilir. Zaten Kur'an da bizzat akıl ve düşünceyle problem çözme konusunda düşünmeyi teşvik ederek, belirli bir düşünme melekesi kazandırmakla bir mantık oluşturmaya sevk etmektedir. (Mesela bkz. Kur'an-ı Kerim: 2/164,231; 7/26,57; 14/25,52; 23/85; 24/1,61; 28/43; 38/29; 39/9) Bu tarz düşünme metodu, zihnî faaliyet cihetiyle, sistematik metotlar bölümünden sayılan ve Kelam ilminde çokça kullanılan “nazar ve istidlâl” metodunun sistematik hale gelmeden önceki kullanım biçimine benzemektedir.

Zihnî bir kıyas şekli olan Nazar ve İstidlâl metodu; “beş duyu organı vasıtasıyla obje hakkında tefekkür ve araştırma neticesinde elde edilen aklî bilgi” (İsfehanî, 1996: 812), “kendisiyle ilim ve zann-ı galip elde edilen düşünce tarzı” (Cüveynî, 1996: 25) ve “bilinmeyenlerin elde edilmesi esnasında, bilinenleri belli bir tertip şeklinde kullanmak” (Curcânî, trhsz: 270) şeklinde tanımlanmaktadır. Görüldüğü gibi bu metot idrake dayalı metoduyla aynen örtüşmektedir. Çünkü zihin merhale merhale bilinen ve görünenden bilinmeyi elde etme çabasıdır. Kelamcılardan Âmidî de nazarın tanımında, bunun bir kıyas ve akıl yürütme şekli olduğunu belirtmiştir. (Âmidî, trhz: 11-12)

Bu metotta aklın işlevselliği ancak bilinen şeylerden hareketle diğer tarafa yönelme şeklindedir. Yani bu metotta hem zihnî akıl yürütme, hem tertip hem de çıkarım vardır. Bu şekliyle mantıktaki tümevarım metoduna benzerlik gösterir. Mantıktaki akıl yürütmeye benzemekle birlikte biraz daha farklılık arz etmektedir. Çünkü burada bir anda birkaç farklı işlem gerçekleşmektedir.

Re'y metodu: Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamberin vefatından sonra, ortaya çıkan problemlerin çözümlenmesi konusunda sahabe, Kur'an ve Peygamber uygulamalarının ışığında kendi anlayışına, zamanın şartlarına, kültür ve maslahatlara göre, anlama ve açıklama yoluna gitmişlerdir. Bu tamamen belli öncüllerin (Kur'an, Hadis ve maslahat vb.) konulmasıyla, bunlar üzerinden yapılan bir tür akıl yürütme metodudur. Onun için daha sonraki dönemlerde geniş kapsamlı olarak içtihat ile reye kıyas denilmiştir. Daha önce re'yin gelişimi hakkında bilgi verildiği için, re'ye örnek olacak uygulamayla ilgili olarak Hz. Peygamber'in Muaz b. Cebel'i, görevli olarak Yemen'e gönderirken aralarında cereyan eden hadiseyi hatırlamak yeterli olacaktır.

Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e kadı olarak gönderirken aralarında cereyan eden konuşma şöyledir:

- Sana bir problem getirildiği zaman neye göre hüküm vereceksin?
- Allah'ın Kitabına göre.
- Kitapta bulamazsan?
- O vakit Peygamberin sünnetine göre.
- Ondan da bulamazsan?
- Kendi re'yime göre içtihat ederim, problemi çözümsüz bırakmam.

(Tirmizi, 1992: 616)

Bu diyalogdan da anlaşıldığı üzere, Kitap ve Sünnette hükmü bulunmayan meselenin çözümünde söz sahibi olan kişi (kadı) kendi re'yine göre içtihat etmiş oluyor. Kıyas da re'y içtihadının bir çeşidi olduğu için ilk dönemlerde kullanılan akıl yürütmeleri genel olarak istidlal ismi altında değerlendirmek mümkündür. Çünkü re'yin daha sonraları kıyas adıyla kullanıldığını belirtmiştik. Ayı zamanda hepsinde içtihat da yapılmış oluyor.

İçtihat metodu: Arapça "cehd" kökünden türetilen içtihat kelimesi, çalışmak, çabalamak ve bir işte neticeye varmak için elden geleni yapmak anlamlarına gelir.

Fıkıh usûlü terimi olarak ise, ayrı ayrı delillerden eyleme yönelik dinî (amelî şer'i) hükümleri istinbat etmek için çaba harcamaktır. (Şener, 1987: 96)
Usûlcülerin terminolojisinde içtihad'ın tanımı: Dinî delillerden tafsili bir

delille, din'i hükme ulaşmak için uğraşmak ve güç sarf etmektir. (Hallaf, 1973: 255)

Güç, takat ve çaba manasına gelen içtihat kelimesini İmam Şafii, kıyasın eş anlamlısı olarak kabul eder. Tanımını ise şöyle yapar: "Her olay hakkında ya ona ait bir hüküm veya doğru olan hükmün yolunu gösteren bir delalet vardır. Olayın açık hükmü varsa buna uymak gereklidir. Eğer belirli bir hüküm yoksa, hadisenin doğru olan hükmüne götüren yolun delili içtihat ile aranır; içtihat ise, kıyastan ibarettir." (Karaman, 1996: 15)

İmam Şafii'nin içtihat ile kıyası aynı kabul etmesi kendisinden sonraki usûlcüler tarafından kabul görmemiştir. Çünkü kıyas, hakkında nass bulunan meselenin hükmünü, illet birliği nedeniyle nass bulunmayana tatbiktir. Halbuki içtihat, kıyas yoluyla olabildiği gibi nasslardan hakim bulunan genel kaidelerden, kelime ve cümlelerin çeşitli delalet ve inceliklerinden ve kıyas dışında kalan diğer istidlal yollarından hükme varmak şeklinde de olabilir. Kıyas, her zaman içtihadı muhtaçtır, fakat içtihadın tek yolu kıyas değildir. (Karaman, 1996: 17)

Mantık açısından bakıldığında içtihad metodu kıyası içine aldığı gibi, hemen her türlü akıl yürütmelerin bir faaliyetidir. Çünkü İslâm ilimleri metodolojisinin birçok çeşidini de içine almaktadır. Özetle içtihat, genel usullama metotlarının kullanılma esnasında yapılan zihni ameliyelerin bütünüdür ve mantıktaki akıl yürütmenin karşılığıdır diyebiliriz.

Kıyas metodu: İslâm dininin yayılıp, yeni yerlerin fethedilmesi sonucu, yeni yerlerde çıkan din bilginleri Kur'an ve Sünnetten çıkardıkları dinî ve ahlakî hükümlerle yaşadıkları bölgenin örf, adet, anlayış ve inançlarını aklın hakemliğinde karşılaştırarak yeni sentezlere ulaştılar. Dinde zaman ve şartlara bağlı olan konularla sürekli ve vazgeçilmez olan konuları gündeme getirdiler. Bu tarz yaklaşım onlara yeni inisiyatif alanları ve kıyaslar yapma imkanları kazandırdı. Böylece aklın vazgeçilmez konum kazanmasıyla sahabenin re'y diye ifade ettiği şey, sistematik biçime sokularak "kıyas" diye adlandırıldı.

Daha önce belirtildiği gibi re'yle kıyas arasında yakınlık olmakla beraber farkları da vardır. Rey esnek ve dinamik bir tabiata sahipti ve olaylara İslam'ın ruhu, hikmeti ve adaleti ışığında bakarak karar vermeyi gerektiriyordu. Buna karşılık kıyas daha formel ve statik bir yapıya sahipti. Felsefî değil, görünenle görünmeyen varlıklar arasında karşılaştırma yapmayı gerektiren kalamî kıyas ise hicri ikinci yüzyılın ortalarında devreye girmiş olup ilk olarak Basra ve Küfeli kelamcılar tarafından kullanılmıştır. (Çelebi, 2002: 83-84)

Buradaki kıyasın, mantıkî kıyasla aynı olmadığı, daha çok olaylar ve hadiselerle dayanılarak yapılan ve tecrübeye dayalı kıyas olduğunu belirtmeliyiz. Çünkü formel hale gelmeden önce kullanılan bu kıyas şekli, kıyası yapanın birikimi nispetinde olaylar arasında yapılan bir mukayesedir.

İslam düşüncesinin bu ilk dönemlerinde kullanılan kıyas, tecrübî metodun devamı olan bir tür akıl yürütmedir. Onlar, Hz. Peygamberin kararlarda hükmü hangi illete bağlı olarak verdiğini biliyor ve kendileri de kıyas yaparken bu illeti göz önünde bulunduruyorlardı. (Çelebi, 2002: 81)

Buraya kadar İslam düşüncesinde kullanılan akıl yürütmelerden sistematik hale gelmeden önce kullanım şekillerini incelemiş olduk. Bununla birlikte bu akıl yürütmeler dışında sonraki dönemlerde -özellikle fıkıh usûlünde kullanılan istishan gibi- farklı ilimlerin kendi içinde kullandığı yöntemleri İslam ilimleri metodolojisi kapsamında kabul ederek değinmedik.

Sonuç

Bütün toplumların kendi örf, adet ve inançlarına göre düşünce tarzları, muhakeme şekilleri vardır. Zaten insanlık tarihinin başlamasıyla beraber düşüncenin var olmasından dolayı sistematik olmasa bile bir mantığın/düşünme tarzının var olduğunu bilmekteyiz. Bu düşünme şekilleri elbette bir sistem içerisinde gerçekleşmekte ve kullanılmaktadır. Aristo'nun "doğru düşünce bilimi" olarak tanımlanabilecek mantığı sistematik hale getirmesinden sonra düşünce tarihinde yeni bir sanat olarak, doğru sonuca ulaşma konusunda yeni bir sayfa açılmıştır.

Bu düşünce tarzlarının milletlere, asırlara, örf ve adetlere hatta bazen kişiye göre değişiklik göstermesi de kaçınılmazdır. Kısaca "doğru düşünme sanatı" olarak kabul edilen Mantık, sistematik olarak kullanılmaya başladıktan sonra, zamanla düşünmenin de genel geçer kuralları kabul görmeye başlamıştır.

Her milletin kendine ait düşünce yöntemleri olduğu gibi İslam dünyasında da dinine, örf ve kültürüne ait özel yöntemler mevcuttu. Bütün fikirlerin gelişip tekâmül etmesi gibi, İslam dünyasındaki düşünce tarihi tekâmül etmiş, farklılıklar meydana gelmiş, zamanla bu değişimlerin etkisiyle sistematik ilimler ortaya çıkmıştır. Bu ilimlerin de kendi içinde metodolojileri oluşmuş ve günümüze kadar gelmiştir. İnsanlık tarihi boyunca böyle olmuş ve bu şekilde devam edecektir.

İslam dünyasının ilk devirlerinde kullanılmaya başlayan düşünce tarzları zamanla değişmiş, farklılıklar göstermiş, mantığın İslam alemine girmesinden sonra da bir çok ilimdeki akıl yürütmeler yeni formlar kazanmıştır.

Çalışmamızın temeli olan ilk devir akıl yürütmelerin esasını zihnî akıl yürütmeleri oluşturmaktadır. İdrake dayalı düşünce yöntemi, re'y, içtihad, kıyas hemen hepsi mantıktaki tümevarıma benzemekte ve genel olarak da istidlal metodu olarak kabul edilebilir. Hepsinde içtihat denilen zihnî faaliyetle birlikte, re'y yöntemindeki belli kabullere (Kur'an ve Sünnet) dayalı çıkarım ve kıyastaki gibi başka olaylar ve görünenler arasında yapılan mukayese faaliyetleri vardır.

Sonraki dönemlerde ortaya çıkan ilimler ve o ilimlerin oluşturduğu yöntemlere hazırlık safhası diyebileceğimiz sistematik olmayan bu akıl yürütmelerin önemli birikim ve zihnî faaliyetlere dayandığını kabul etmeliyiz.

Çalışmamızda öncelikle genelde her insanın fert olarak kullandığı zihni faaliyetlerin varlığına değindik. Bu şekildeki ferdi faaliyetlerin ortaya çıkan toplumsal düşüncelerin temelini oluşturduğu bilinmektedir. Böylece ortaya konulmuş ve kullanılan genel sistematik düşünce metotlarına kısaca değindik.

Mantık biliminin ortaya çıkmasından sonra bu genel geçer metotların da etkilenerek birçok topluma bu alanda yön verdiği de ayrıca bilinmektedir. Ancak mantık öncesi dönemlerde her toplumun kendine özgü metotları olduğu gibi İslam dünyasında da bu şekilde kullanılan düşünme yolları mevcuttu. Bu faaliyetler esnasından haliyle birçok ilmî disiplinler ortaya çıkmış, kendi içinde yeni yöntemler ortaya konmuştur.

Biz de bu çalışmada, mantık biliminin İslam dünyasına girmeden önce kullanılan fakat daha sistematik hale gelmeyen akıl yürütmeleri irdeledik. Bu yöntemlerin oluşma safhaları, etkileri ve kullanılma biçimlerini inceledik. Ele aldığımız bu ilk devir yöntemleri mantık açısından değerlendirerek, mantıktaki yöntemlerle ilişkisini de ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKLAR

- Ali Haydar, Hediyeçik, (İsagoci Tercümesi), İstanbul 1309
- Âmidi, Seyfuddin. el-İhkâm fi Usuli'l-Ahkâm, Beyrut trhz. s. 11-12
- Atademir, H. Rağıp. Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı, Ankara 1974
- Bingöl, Abdulkuddûs. Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, İstanbul 1993
- Cevdet Paşa, Ahmed. Âdâb-ı Sedad, İstanbul 1303
- Curcânî, Seyyid Şerif. Kitabu't-Tarifât, (Tah: Abdulmunim Hafenî), Kahire trhsz.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli. el-Kâfiye fi'l-Cedel, (Neşr: Halil Mansur), Beyrut 1999
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli. Kitabu'l-İrşâd, (Tah: Esad Temim), Beyrut 1996
- Çelebi, İlyas. İslam İnanç Sisteminde Akıl ve Dinî Düşünce Aklifleşme Süreci, İstanbul 2002
- Durusoy, Ali. "Gazâlî'de Mantık Biliminin Yeri Ve Önemi", İslâmi Araştırmalar, Gazâlî Özel Sayısı, Ankara 2000, S. 13
- Emiroğlu, İbrahim. "Cedel Nedir?" "Cedel'in İşleyişi ve Değeri" D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, C. XII, s. 17, C. XIII, s. 9, İzmir 2001
- Emiroğlu, İbrahim. Ana Hatlarıyla Klasik Mantık, İstanbul 1999
- Gazali, Ebu Hamid. El-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl, (Thk. M. İbn Abdüşşekûr) Beyrut 1413
- Gazâlî, Ebu Hamid. Mekasıdu'l-Felasife, (Neşr: Muhyiddin Sabri el- Kürdî), Kahire 1331
- Gazali, Ebu Hamid. Mi'yarü'l-İlm Fi'l-Mantık, Şerh: Ahmed Şemseddin, Beyrut 1989
- Gazali, Ebu Hamid. Mihakkü'n-Nazar fi İlmi'l-Mantık, Neşr. Refik el-Acem, Beyrut 1994
- Gazali, Ebu Hamid. Tehafütü'l-Felasife, Kahire 1987
- Görgün, Tahsin. "İnşa-Haber Ayırımı ve Kur'an'ın Anlaşılması", Kur'an ve Dil; Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu, Mayıs 2001
- Görmez, Mehmet. Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu, Ankara, 1997
- Hakkı, İsmail. Fenn-i Menahic, Methodologie, İstanbul 1329
- Hallaf, Abdulvahhab. İslâm Hukuk Felsefesi, (Çev. Hüseyin Atay), Ankara 1973
- İbn Haldun, Abdurrahman. Mukaddime (Tab. El-Hâc Abdusselam b. Şakrûn), Mısır trhsz.
- İsfehanî, Rağıb. Müfredat Elfâzu'l-Kur'an, (Tah: Safvan Adnan Davudî), Beyrut 1996
- Karaman, Hayrettin. İslâm Hukukunda İçtihad, İstanbul 1996
- Kazvinî, Necmeddin Ali bin Ömer el-Kâtübî. Risaletü's-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantikîyye, İstanbul h.1290, Ali Sedat, Mizanu'l-Ukul fi'l-Mantık ve'l-Usûl, İstanbul 1303

Koca, Ferhat. İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı yorum), İstanbul, 1996
Neşşar, Abdulhak. el-Mantıku'l-Kadîm Beyne'l-Müeyyidihi ve Muaridihi fi'l-Fikri'-İslâmî, Arabistan 1996,
Neşşar, Ali Sami. İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I, (Çev. Osman Tunç), İstanbul 1999
Neşşar, Ali Sami. Menahicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslam, Beyrut 1984
Şener, Abdulkadir. İslâm Hukuku Dersleri I, İzmir, 1987
Taylan, Necip. Mantık Tarihçesi Problemleri, İstanbul 1996
Tirmizi, el-Cami'us-sahih, (Kütub-u Sitte ve Şuruhuha, Sünen-i Tirmizi içinde), İst. 1992, C.III
Watt, W. Montgomery. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (Çev. Ethem Ruhi Fırlalı), İstanbul, 2001